

Är "demonstrativum" ett särskilt genus?

I denna artikel vill författaren diskutera användbarheten av retorikens begreppsapparat (retorikens topik) i allmänhet och genrebegreppet i synnerhet. Frågan är om det epidiktiska inte är mer eller något annat än ett genus. Författarens intention är inte att misstänkliggöra den retoriska begreppsapparaten utan att underkasta den en moderniserad justering, genom att ge begreppen en precisare benämning, vidga deras brukbarhet och göra dem mer anpassade till vår tid.

Gamla begrepp kan få nytt bruk: – om retorikens terminologi

Människan är *homo instrumentalis*, ett verktygsbrukande djur. Till skillnad från andra djurs begränsade förmåga, kan hon bedriva en målmedveten verksamhet och utveckla en teknik (medel) för att förverkliga sitt syfte. Detta gör människan till kulturskapare. Kulturen är inte motsatsen till natur, som det ibland påstås. Man kan i sanning säga att kulturen är människans natur. Vår tekniska skicklighet stannar inte vid de föremål som vi tar med händerna. Den börjar i själva verket i våra begreppsliga föreställningar och i de ord som vi väljer – när vi blir medvetna därom – för att uttrycka dem, göra oss förstådda och inleda ett tankeutbyte och en social samverkan¹. Man kan då säga att det som kom att kallas "retorik", konsten att uttrycka inre föreställningar i ord, är en naturlig förmåga hos människan. Enligt Aristoteles kan människan inte finnas utan att *lógos* föreligger². En annan sak är dock vad människan gör för att hantera denna naturliga (retoriska) förmåga. Ty först då förvandlas den naturliga retoriken till en medveten retorik. Först då får den också namnet "retorik"³ och utvecklar en begreppsapparat och ett antal termer för att hantera människans talande förmåga, betrakta de effekter och resultat som den åstadkommer och lära sig att medvetet styra sitt talesätt. Till skillnad från den medfödda retorikförmågan är logiken (den rigorösa tanketekniken som uppstår senare) bara ett konstgjort instrument, en teknik att hantera tankar och ord för vissa objekt och med visst syfte.

Från antikens greker har vi lärt oss att hantera de fenomen som visar sig när vi talar med varandra genom bruket av en rad användbara begrepp som grekerna betecknade med ord som *ethos*, *lógos* och *pathos*. De gjorde oss uppmärksamma på talets syften och

¹ Man kan säga att själva målformuleringen, preciseringen av hur vi ska nå vårt syfte, är i sig ett medel. Därför blir det vilseledande att översätta det grekiska ordet *telos* hos Aristoteles med "mål". *Telos* är bara meningen med det vi vill, en strävan som måste finna sitt bestämda mål och sin mening.

² *Politiken* {1253a7-18 samt 27-29}

³ "När det hävdades, at retorikken døde i det 18. århundrede, menes det selvfølgelig retorikken som **fagstudium**. Retorikken selv dør ikke, uden at menneskeligheden dør. Den er 'conditio humana'." (Fafner, J. *Retorikkens brændpunkt i Vad är retorik? Fyra föredrag från en seminarierie* (MINS 29, Inst. f. Nordiska språk, Stockholm). "Retoriken är ingen uppfinning. Retoriken är en upptäckt" står det på s. 18 i *Retorisk handbok med lexikon* Hanefalk m fl, LIBRIS 2004.

strukturer medelst en fortfarande mycket användbar begreppsapparat och terminologi. En sådan terminologi och begreppsapparat kan betecknas som "retorikens topik", varvid benämningen *topik* också är instrumentell och topisk. Att retorikens förgivettagna begreppsapparat i stort sett fungerar väl, innebär inte att synen på de enskilda begreppen och deras användning är en gång för alla givna. Det kännetecknar varje vetenskaplig teori och varje etablerad teknik att den kan ändra, vidga och förfina sitt perspektiv och sin användning. Det som uppfanns som en lösning för vissa bestämda problem kan så småningom visa sig användbart på annat sätt eller för andra områden, ibland ganska långt från verktygets ursprungliga funktion. Datoriseringen (t. ex.) skapades för att lösa militära problem, men efter bara några år – utvecklingen efter 60-talet har gått allt fortare – började datorerna att ersätta våra gamla skrivmaskiner. Idag använder vi datortekniken till nästan allt. Newtons storhet – för att ta ett annat ex. – bestod egentligen inte i att han uppfann en ny förklaringsprincip för mekaniken, utan i att han med en enda teori ersatte det som tidigare krävt ett flertal. Som *homo instrumentalis* besitter människan en säregen förmåga, inte bara att finna redskap, utan också att finna nya bruk för gamla saker och ny mening för gamla termer och verktyg. Det är detta som ger grund åt kreativiteten och uppfinningsförmågan. Utan den skulle inte heller språkanvändningen i största allmänhet vara möjlig. Att tala innebär just att på ett effektivt sätt, välja och återanvända gamla ord i nya situationer som aldrig har exakt samma betydelse. Det är detta som utgör pragmatismens väsen. Under den långa tiden som jag ägnat intresse först åt filosofin och sedan åt retoriken har jag försökt förstå poängen med retorikens begrepp och deras inbördes samband samt finna en vidgad användning, bättre anpassad till vår moderna språksituation. Retorikkonsten kan inte reduceras till uttryckssätt med syfte att *övertyga* eller *övertala* enbart. Vi drivs till användning av vår språkliga förmåga av flera incitament eller motiv än detta. Retoriken måste betraktas som en kunskap om den naturliga mänskliga förmågan att uttrycka sitt inre, att uttala "det man har på hjärtat". När jag sedan undersöker retorikens traditionella begreppsapparat, t ex de tre begreppen *ethos*, *lógos*, *pathos* eller de s k genrererna (*epidiktikon*, *dikanikon*, *symbouleutikon*), märker jag att dessa termer och begrepp hänger samman på ett sådant sätt att man inte kan betrakta den ena utan att den automatiskt implicerar den andra. Det rör sig om "skilda infallsvinklar från vilka man betraktar samma sak", för att använda ett uttryck från Jan Lindhardt i ett jämförbart sammanhang⁴.

Retorikens begrepp implicerar varandra

Till skillnad från andra vetenskaper, där termerna kan isoleras från varandra i sin referens till den verklighet som de försöker benämna, motsätter sig retoriken samma *analytiska* synsätt.

⁴ Lindhardt *Retorik*, min sv. övers. Rhetor, 2005, s. 103.

Retorikens begrepp är *metodologiska* verktyg som betraktar ofta samma fenomen på olika sätt. Om jag t ex uppmärksammar vad ett påstående försöker säga (*lógos*⁵), kan jag samtidigt, indirekt uppfatta ett annat budskap: orden avslöjar för mig någonting om den som uttalar dem (*ethos*). Men just i och med detta – eftersom orden är riktade till mig eller till någon annan åhörare – kommer jag att tänka på varför den talande har valt just dessa uttryck. Därmed kommer jag till insikt om att det beror på vilken föreställning den talande har om den som han talar till och om hur denne tänker. Detta innebär automatiskt en vidgad betydelse av det som i retorisk terminologi kallas *pathos*, vilket – p.g.a. ordets etymologi – ofta begränsas till känslorna. Men *pathos* avslöjar också talarens antaganden om åhörarens förgivettagna åsikter och uppfattningar, inte bara dennes känslor⁶.

Retorikens begreppssammanhang är dock ännu mer invecklat än så. När en talares ord avslöjar något för mig om honom/henne själv då avslöjas samtidigt något om dennes *topik*, om den åsikts- och värderingsgemenskap som talaren fostrats och vuxit i⁷. En bedömning av lämpligheten att ta upp just vissa saker och fälla just vissa ord i just ett visst ögonblick eller till just vissa personer får mig att bedöma talarens förmåga att uppfatta *kairos*, dvs. ögonblickets och tillfällets möjligheter och betydelse. Detta leder automatiskt vidare till en bedömning av talarens klokhet eller *fronesis*, som i förlängningen är (ånyo) förknippad med hans/hennes *ethos*. Den retoriska, inte bara den hermeneutiska cirkeln, slutes.

Dessa funderingar kan leda till insikten att retoriken inte bara handlar om det som sägs, utan även om något som inte sägs: det som av bestämda skäl förtigits eller det som var olämpligt, onödigt eller bara överflödigt att säga. Tystnaden är också viktig för retoriken. Detta leder tanken vidare till *entymemet*, en retorisk struktur som ofta jämföras med logikens *sylogism*, men som är något mycket större och väsentligare. *Entymemet* står egentligen för dialogens struktur, men att utveckla det kräver en särskild artikel.

Jag måste dock påpeka att jag hållit hela mitt hittills förda resonemang utifrån observatörens eller åhörarens perspektiv, dvs. från retoriken som vetenskap, som utomstående betraktelse av den språkliga aktiviteten. Vill man se retoriken ur talarens perspektiv, som diskursproducerande, som en medveten konst att uttrycka sig, då får samtliga dessa begrepp plötsligt en annan karaktär⁸. Då kan *ethos* innebära att jag väljer att uttrycka mig så att folk litar på mig eller att jag medvetet talar om vad jag antar att folk vill höra (*pathos*), snarare än vad jag egentligen menar. Jag bedömer vad som lämpar sig här och nu (*kairos*) och väljer (*inventio*) mitt stoff och mina uttryck (*lógos*) utifrån förgivettagna

⁵ Jag skulle hellre vilja använda ordet *pragma* (*ethos, pathos, pragma*) och behålla *lógos* (diskursen) för det sammansatta uttrycket av de tre budskapen.

⁶ Lindhardt (op. cit. s. 118) påtalar vår moderna benägenhet ”att överhuvudtaget identifiera känsla med *pathos*”.

⁷ Det intima sambandet mellan *topik* och *dóxa* är för mig också givet. *Topiken* är dessutom det som ligger till grund för *Inventio*, talarens uppfinnande aktivitet (vad talaren ska säga och hur).

⁸ Man glömmer ofta skillnaden mellan *rhetorica utens* och *rhetorica docens*, vilket motsvarar skillnaden mellan konst och vetenskap.

mönster (*topoi*). Det är denna effektskapande sida av retoriken som traditionellt uppfattats som Retoriken med stor R. Men varje konst måste befästas med en vetenskap, annars blir det bara den kokkonst som Platon ömkade sig över⁹.

Vad jag härmed velat visa är att retorikens begreppsapparat liknar ett kalejdoskop. Den är ett sammanhängande begreppskomplex där det ena är en sida av det andra och konstituerar det. Lindhardt talar om retorikens discipliner som "kommunicerande kärn"¹⁰. Det var detta jag ville få läsaren att förstå innan jag går in på den här artikelns egentliga ämne: vad innebär *genos epidiktikon*, också kallad *genus demonstrativum*?

Genrernas domvärjo

Jag har alltid haft lite svårt för ordet "genre" (ett ord som uttalsmässigt bryter mot svenskan) och än mindre för det latinska ordet "genus", som också äger användning för maskulinum och femininum och blandas samman med diskussionen om manligt och kvinnligt. Jag talar hellre om *diskurstyper*, ty det är just vad genusbegreppet i detta sammanhang handlar om. Redan hos Aristoteles finner vi en uppdelning i tre diskurstyper: *dikanikon (iudiciale)*, *epidiktikon (demonstrativum)* och *symbouleutikon (deliberativum)*.

Benämningen *iudiciale* eller *dikanikon* hänvisar till domstolsförhandlingen. Det var ju betraktelsen av det som avhandlades vid domstolen som, enligt våra källor, fick Tisias och Corax i Syrakusa att lägga märke till retoriken och att använda den som en medveten konst. Benämningen *dikanikon/iudiciale* begränsar denna diskurstyps referens till domstolsdiskursen. Det tycks dock handla om resonemang som tar ställning till händelser och handlingar som tillhör det förflutna, det redan begångna. Det finns emellertid många fler (vardagliga eller formella) överläggningar som syftar till att försvara eller fördöma något som redan har hänt eller är gjort (det förflutna), utan att behöva dra upp det inför domstol. Det kan handla om att bedöma en genomförd verksamhet eller dylikt. Det blir då rimligt att vidga benämningen av denna diskurstyp och kalla den för **UTVÄRDERINGSDISKURS**¹¹. Dess viktigaste motsatspar är en diskurstyp som överväger eller rådgör över vad man bör eller inte bör göra (*deliberativum* eller *symbouleutikon*), en diskurs om framtida handlingar som kommer till uttryck i den politiska planeringsverksamheten, men som också föreligger i allt

⁹ Vetenskapen frågar sig alltid *varför*. "Varför" har dock en dubbel betydelse. Jag gör något *därför att* jag vill nå ett syfte (intention) men också *därför att* det råder en kausal relation mellan målet och medlen att göra det. Aristoteles såg kausalitet och ändamålsenlighet som två sammanhängande orsaker. Vetenskap innebär att veta *varför* något uppstår eller kan uppstå, medan konsten frågar sig hur det kan komma till stånd.

¹⁰ Op. cit. s. 103.

¹¹ Det finns en akademisk etablerad samhällsvetenskaplig utvärderingsteori som innebär en analys av orsak och effekt som medel och mål. Den tycker sig följa strikt vetenskapliga och ofta kvantitativa metoder och brukar använda benämningen "utvärdering *ex post*" för det som (*mutatis mutandis*) motsvarar det retoriska *genus iudiciale*. Denna teori kallar "utvärdering *ex ante*" en analys som egentligen motsvarar retorikens *genus deliberativum* åtminstone i den delen som hanterar hårda fakta. Även en kvalitativ utvärdering håller på att utvecklas. Här föreligger ett område där retorikvetenskapen skulle kunna göra en insats.

vad vi företar oss, i alla enklare eller svårare beslutssituationer som vårt liv och våra dagliga angelägenheter tvingar oss in i. Jag föredrar att kalla denna typ HANDLINGSDISKURS (handlingsöverbäggande diskurs).

Vad innebär då den diskurstyp som bär namnen *epideiktikon* eller *demonstrativum*? En ofta använd svensk motsvarighet är "lovtalet", i något fall "värderande tal" och ibland *panegyrik*. Placerat mellan ett tal som avser att döma och ett som avser att rådgöra och besluta, låter man det *demonstrativa* talet bli ett varken-eller-tal. Det tycks gälla ett tal som bara påstår något rakt upp och ner och som till synes (men bara till synes) inte tvingar eller påverkar åhöraren¹² att ta ställning för det ena eller det andra. Något liknande skulle kunna i så fall sägas om det vetenskapliga talet som i traditionell retorisk terminologi skulle förtjäna benämningen *genus scientificum*. Vetenskapen påstår något rätt och slätt, utan värderingar, på ett antaget "sakligt" sätt, medan lovtalet uppfattas som något så ovetenskapligt som *beröm* (eller *klander*)¹³. På detta sätt reduceras, i en del framställningar, den *demonstrativa diskursen* till ganska begränsade och ointressanta situationer som högtidstal, begravningstal och middagstal. Skulle denna diskurstyp inte ha mer att lära oss, vore det ganska onödigt att tillägna den någon uppmärksamhet. Visserligen kan man studera hur smicker och invektiv kan formuleras, men frågan är om den så kallade "demonstrationen" bara ska avse sådana tillspetsningar. Vad blir det av ett nutidsbeskrivande tal som, utan att ens vara vetenskapligt, redogör för någonting utan att varken berömma eller klandra, ett tal som uttrycker sig – till synes (eller till höres) – "sakligt"? Bildar det ett speciellt genus?

Ett sätt som bl a Aristoteles använt för att avgränsa det *demonstrativa* talesättet i förhållande till det *dömande* och det *rådgörande* är tidsperspektivet. Ett dömande, juridiskt eller, som jag kallar det, utvärderande tal handlar alltid om det förflutna, medan rådgörandet och handlingsöverbägandet syftar till det som komma skall. Det kan då tyckas logiskt att placera det *demonstrativa* talet mitt emellan, i nuet. Frågan är hur man kan avskilja nuet från förflutet och framtid. Jag vill bara lägga märke till att det latinska ordet *demonstrativum* och även dess grekiska benämning betyder i grunden något som jag skulle beteckna som "uppvisning". En demonstration på svenska handlar just om en förevisning om hur något går till. Jag förstår därför inte varför man inte tar benämningen rakt på sak och talar om "uppvisande diskurs", dvs. en diskurs vars enda uppgift är att lägga fram eller framställa hur något är eller förhåller sig ur talarens synvinkel. FRAMSTÄLLNINGSDISKURS vore en bättre

¹² Jag talar hela tiden om retorik med hänvisning till "tal" och "åhörare", men resonemangen gäller lika mycket skriften och dess läsare.

¹³ Det är missvisande att översätta *genus demonstrativum* som "lovtalet" som om det bara handlade om lovord, och inte om dess motsats: klander och invektiv. En mer neutral beskrivning vore att säga att det handlar om *karaktäriserande* eller *betygsättande*.

benämning om det inte vore så att klassordet "diskurs" (liksom "genus") kan lämpa sig sämre härvidlag, av skäl som jag ska utveckla.

Det finns inga renodlade genrer

Min fråga är om det går att skilja det som kallas *epideiktikon* från den som jag kallat *utvärderande diskurs* eller från *handlingsdiskursen*. Kan man värdera en begången handling eller förorda (resp. avråda från) en kommande handling utan att använda sig av just de resurser som skulle känneteckna den *demonstrativa* (som jag kanske skulle kalla "uppvisande" eller blott framställande) diskursformen? Frågan om retorikbegreppens kalejdoskopiska sammanhang uppstår även i relationen mellan de utvärderande resonemangen som kan föras i en domstol eller i en granskningsdebatt och de resonemang som förs i en politisk församling eller i en planeringsdiskussion av vilket slag som helst. Det naturliga för att fatta kloka handlingsbeslut är att börja med att redogöra för de vunna erfarenheterna av begångna handlingar. En viktig del av ett handlingsresonemang är att inte begå samma dumhet och att dra lärdom av tidigare gärningar. Ty det som utvärderas idag blev tidigare föremål för handlingsövervägande eller åtminstone för beslutsfattande, så vida det inte gällde en oreflekterad impulshandling. Ett handlingsbeslut måste dessutom ta hänsyn till faktiska (kausala, inte bara intentionella) möjligheter, som också innebär en tidigare förvärvad erfarenhet. En domstol eller en utvärderingsinstans som går igenom det som har hänt och det som har gjorts tidigare, har också ett handlingsbeslut i sikte. Att fördöma och att fria, att ångra och att godta är också resultat av ett beslutsövervägande. Domstolsakten slutar inte med mindre än att den åtalade försätts på fri fot eller döms till ett bestämt straff.

Det går således inte att beteckna en hel diskussion eller en hel text som rent utvärderande (*iudiciale*) eller rent handlingsövervägande (*deliberativum*). Man kan bara ur en text eller diskussion som huvudsakligen försöker komma fram till en bedömning av tidigare handlingar särskilja de satser och uttryck som är rent utvärderande. I en diskussion om beslut kring framtida handlingar, å andra sidan, kan man också särskilja de diskursdelar eller satser som på ett renodlat sätt kan kallas *deliberativa*, men det går inte att komma förbi ständiga tillbakablickar som uttrycker utvärderingar och som ska tjäna just som underlag för ett bättre handlingsbeslut.

Om den tillbakablickande och den framtida diskussionen inte går att isolera från varandra annat än genom att betrakta diskursen sats för sats, så blir varje försök att särskilja det som kallats *genus demonstrativum* från både det tillbakablickande (utvärderande) talet och det handlingsförberedande talet ren tulipanaros. Det kan visserligen finnas ett tal eller en

skrift som till *huvudsyfte* har att berömma (eller klandra¹⁴) något eller någon, på det sätt som görs vid en begravning, en prisutdelning, en invigning eller liknande ceremonier. Man kan ändå inte berömma en avliden eller en hyllad person eller en händelse utan att bli utvärderande, må hända att utvärderingen inte underbyggs med argument. Det går, å andra sidan, överhuvudtaget inte att fälla utvärderande uttalanden om det förflutna eller att förorda kommande handlingssätt utan att varje uttalad sats (påstående, fråga, rop etc) kläds i en *epidiktisk* form. Ty varje uttalande väljer uttryck och argument som är till för att låta något uppfattas som positivt eller negativt, bättre eller sämre. Endast den vetenskapliga diskursen försöker hålla sig neutral, trots att även den visar sina preferenser i en rad ordval och framförallt, om inte annat, genom att välja vad som tas upp och uppmärksammas och vad som lämnas åt sidan.

Aristoteles lärde oss att ta fasta på tre genrer eller diskurstyper. Men indelningen var inte så absolut som det lät. Han gör först en uppdelning av talekonsten i tre arter eller slag (genrer) "med hänsyn till åhöraren" (*Rhet. {1358b 2-8}*) och ägnar sedan några stycken åt att karaktärisera var och en av de tre "genrererna" genom sitt syfte (övertala / avråda, anklaga / försvara, berömma / fördöma). Men redan där tar han tillbaka den absoluta uppdelningen:

"det epidiktiska handlar främst om det nutida (det som är närvarande). Ty alla berömmar eller klandrar det som finns till – även om de ofta gör det genom att påminna om det förflutna och föregripa det som ska komma" (*Rhet. {1358b 20-21}*).

Oskiljaktigheten mellan det epidiktiska och de andra två diskurstyper förekommer på flera ställen i Aristoteles Retorik. Så här skriver han:

"Det finns en gemenskap mellan berömmelsen och rådgivningen, ty det som uttalas i en rådgörande diskurs, blir ett lovord genom att ändra formen. Vi vet ju det som bör göras och hur man bör vara, därför kan vi förorda det som råd, genom att vända på satsen. T. ex: 'man ska inte stoltsera över det som vi har fått till skänks, utan över det som vi vunnit genom egen ansträngning'. Detta är sagt som råd. Som lovord skulle det låta: 'han stoltserar inte över det som han har fått till skänks utan över det som är hans eget verk'. När man ska lovorda ska man tänka på vad man bör tillråda och vill man tillråda så ska man tänka på det som bör lovordas" (*Rhet. {1368a}*).

Det är lika bra att konstatera att det *epidiktiska* ingår såväl i varje utvärdering som i varje rådgivning, att alla diskurstyper är epidiktiska eller budskapsframställande.

I Retorikens andra bok behandlar Aristoteles samma fråga ur *ethos / pathos* synvinkel:

"det är viktigt för att övertyga, framförallt i den rådgörande talekonsten, men även i den juridiska, [att uppmärksamma] hur talaren framträder" (*Rhet. {1377b 24 ff.}*).

Det handlar således om att göra bra intryck (*ethos*) genom att ta hänsyn till åhörarnas uppfattning (*pathos*). Detta är dock A och O i det som retoriken kallar *docere, delectare, movere*. Men i så fall omfattar det epidiktiska samtliga retoriska val, såväl argumentation som

¹⁴ Se föregående fotnot.

uttryckssätt (troper etc.). Såväl valet som uteslutningen av det ena eller det andra är barn av samma strategi. I *Rhet.* {1391a 8 ff} behandlar Aristoteles *topoi* som är gemensamma för de tre diskurstyperna och kallar såväl de vanliga åhörarna av det epidiktiska talet som aktörerna i den rådgörande församlingen för "domare", en benämning som hör hemma i domstolen. Det finns ingen anledning att påstå att de tre diskurstyperna har olika syften. Det kan delvis vara riktigt att dömandet och beslutsfattandet syftar åt två olika håll, men det vore fel att påstå att lovordandet och fördömandet vore i sig något skiljaktigt från utvärderandet och rådandet.

Det talas ibland om preferenser vid användning av retoriska resurser. Den utvärderande diskursen har en erinrande funktion och använder sig ofta av *entymem*, medan rådgörandet bygger främst på en bedömning av det möjliga och sägs nyttja *exemplum*¹⁵, den retoriska induktionen, som hjälpmedel. Man tillskriver då den uppvisande diskurstypen en förstörande funktion som finner sitt uttryck i *amplificatio*¹⁶. Men detta kan varken vara hela sanningen eller utgöra någon *differentia specifica*. En renodlad avgränsning av diskurstyperna från varandra tycks vara orealistisk.

Man kan således fråga sig hur berättigat det är att tala om ett s k *genus demonstrativum* som en särskild diskurstyp, när den tycks handla om valet av samtliga de retoriska resurserna, av själva uttryckssättet, och finns närvarande i alla diskurstyper. Att Aristoteles talar om en rad topiker som är gemensamma för de tre diskurstyperna och att det kan finnas topiker som lämpar sig mer för den ena eller den andra funktionen är naturligt, men det går inte att göra en renodlad åtskillnad mellan den epidiktiska eller framställande diskursen och de två övriga angivna kategorierna, som också är framställande.

Om Aristoteles i sin Retorik hade uppmärksammat vetenskapens diskurs (som skulle ha kunnat kallas *genus scientificum*) också som en retorisk diskurstyp, då skulle han ha kunnat skilja den från den juridiska och den politiska diskursen genom dess tillsynes (men bara tillsynes) opartiska och neutrala ton. Att detta ändå också är en uppvisande framställningsform, en demonstration (*epideixis*), verkar ofrånkomligt. Det finns ingen skillnad mellan vetenskapens diskurs och övriga retoriska diskurser heller, vad gäller anspråk på att övertyga och användningen av det sannolika¹⁷. Den egentliga skillnaden mellan vetenskap och andra framställningsformer eller diskurser är att vetenskapen handlar om sådant som

¹⁵ *Exemplum* (*paradeigma* på grekiska) betyder i trängre mening ett slags förebild eller modell, men i förlängningen kan det handla om en specificering eller en berättelse. Metaforen, exemplet och berättelsen är barn av samma anda.

¹⁶ *Amplificatio*-resursen kan innebära såväl valet av förstärkande synonymuttryck som argumenterande omskrivningar. Lausberg, i sin *Handbuch der literarischen Rhetorik*, tar upp fyra slags *amplificationes*: *incrementum*, *comparatio*, *ratiocinatio* och *congeries*.

¹⁷ Att sannolikhet inte är exklusiv för andra resonemang utan också (och t o m främst) för vetenskapen, är något som tycks vara svårt att godta. Ta dock exempelvis läkarvetenskapen (inte bara behandlingen utan själva diagnosen) och säg om det inte i allra högsta grad vilar på sannolikhetsbedömningar. Poppers falsifikationsteori visar just detta.

inte beror på människors intention (i aristoteliska termer: det som kan vara på annat sätt) utan bara på externa orsakssamband och omständigheter (det som inte kan vara på annat sätt). Eftersom dessa två världar i praktiken inte heller kan skiljas åt – människan handlar bara utifrån det som är givet och hennes frihet består bara av begränsade valmöjligheter¹⁸ – blir det vanskligt att försöka ställa vetenskapens diskurs utanför all retorisk behandling. Att bedriva vetenskap är, trots sin säregna språkbehandling och sin undanröjande av *ethos* och *pathos*, en lika retorisk aktivitet som alla andra språkliga aktiviteter.

Epidexis: särskild diskurstyp eller allmän framställningsform?

Om det nu är så att alla diskurstyper är, på sätt och vis, epidiktiska, kan man fråga sig om man också kan finna en renodlad och s.a.s. *antonomasisk*¹⁹, epidiktisk diskurstyp, en diskurs som frångår avsikten att utvärdera eller att planera och helt enkelt nöjer sig med att prångla ut åsikter och värderingar för att påverka åhörarnas uppfattning (*docere*).

Redan Aristoteles försökte finna särskilda retoriska resurser som kännetecknar den ena eller den andra diskurstypen. I retorikhandböcker kan man läsa att *amplificatio*²⁰, den förstärkande eller förstörande uttrycksformen, är karaktäristisk för det epidiktiska, medan *entymemet* är viktigast i den juridiska och *exemplum* i den rådgörande. Man kan naturligtvis tala om frekvensen, men alla dessa tre resurser torde vara användbara i samtliga diskurstyper. *Exemplum* är en konkretisering som ska hjälpa oss att förstå något av generell karaktär, ofta genom analogi, som när exemplet får berättelsens karaktär²¹. Om vi emellertid tar en gammal berättelse i sig: är kanske inte detta just en typ av epidexis eller uppvisning, vars enda syfte är just att *docere*, *delectare* och *movere*? Berättelser refererar ofta till ett verkligt eller fingerat förflutet ("Det var en gång ...", som det ibland heter). Det är således inte nutiden utan närvarogörandet som utgör det epidiktiska kännetecknet.

Jag har tidigare nämnt att det inte går att rådgöra om kommande handlingar (*deliberare*) utan att utvärderingar smyger sig in hela tiden. Det går inte heller att bedriva utvärderingar (*iudicare*) utan att det ibland förekommer inslag av handlingsavgörande karaktär. En utvärderande diskurs är också ytterst beroende av vetenskaplig kunskap för att den ska kunna resultera i en välgrundad bedömning. Detta beroende av säker faktakunskap har blivit allt mer påtagligt i nutidens domstolsförhandlingar, som aldrig äger rum utan inkallad expertis. Ju fler vetenskapliga bevis man tar fram desto säkrare blir domen, även om det enda som ibland blir säkrare är just "osäkerheten" att utpeka någon som skyldig. Tidigare dömdes åtalade på osäkrare premisser än idag, då vi utgår från DNA-analyser och alla

¹⁸ Om detta se Ramírez, J.L. *Den omhuldade friheten, vad är det?* (i "Utan fast punkt" Socialstyrelsen 2001.

¹⁹ *Antonomasia* är en typ av *synekdoke* som benämner helheten med användning av det ena elementets namn, som när man i Norden kallar arbetarnas fackföreningsorganisation för Landsorganisationen.

²⁰ Se fotnot 16.

²¹ Exemplet fungerar på liknande sätt som metaforen.

registrerande och kontrollerande apparater. Frasen "utom allt tvivel" är ändå ett ganska våghalsigt postulat. Konstaterandet av det som faktiskt har hänt ska i utvärderingen leda till en bedömning om huruvida det var dåligt eller ej. Det innebär att det faktiska jämförs med en kontrafakticitet som ska gälla som ideal eller regel.

Låt oss nu vända på vårt resonemang: om det inte kan finnas något *genus iudiciale* eller något *genus deliberativum* utan demonstrativa (epidiktiska) inslag, kan det å andra sidan finnas diskurstyper som är renodlat demonstrativa utan att direkt ha med utvärdering eller handlingsövervägande att göra? Detta skulle innebära att det som kallas epidiktisk (uppvisande) diskurs alltid skulle närvara vid övriga diskurstyper, men skulle själv kunna förekomma oberoende av dem²². Den artikel som du läser nu kan vara ett exempel på vad själva artikeln nu talar om: en utvärdering av retorikens begreppsanvändning och samtidigt en framställning som vill visa och göra gällande hur retorikbegreppen kan uppfattas och behandlas. Det saknas dock ej, i vår tid, specifika diskurser som skulle kunna betraktas som renodlat epidiktiska, dvs. fristående från inblandning av påtagliga utvärderings- eller handlingsresonemang (självberömmande tal t ex). Vad jag nu är ute efter, det är en användning av den epidiktiska benämningen i viktigare sammanhang än "begravningstal" och "middagstal". Att reducera den epidiktiska benämningen till sådana banala exempel på epidiktiska talsituationer tar udden av retorikens viktigaste begrepp.

Två exempel på ytterst aktuella användningar av en rent framställande eller uppvisande diskurstyp finner man i politiken och i vissa former av reklam och marknadsföring:

1. Det finns en typ av politiska högtidstal och politiska dokument som inte har annan funktion än att uppmuntra medarbetarna och göra dem glada och nöjda. *Delectare*-effekten isoleras då från annan påverkan. I den militära traditionen motsvaras detta av harangerna, t ex den berömda frasen från Napoleon till sina soldater vid foten av Egyptens pyramider²³. Vid öppnande eller avslutande av en partikongress förekommer ofta sådana tal, men också i cirkulärbrev som skickas till valarbetarna, efter en valrörelse, med tack för deras insatser. Många pensionärer i Sverige fick nyligen i brevlådan ett "personligt" brev från Göran Persson och några undrade om han höll på att driva med dem, eftersom det var svårt att ta innehållet på allvar.

2. Vanligare i våra dagar är den dokumentation som vi dagligen dränks i, med presentationen och/eller erbjudandet av den ena eller den andra produkten eller tjänsten. Annonssören/producenten sparar inga ord för att beskriva produktens eller tjänstens förträfflighet och uttalar sig över de okända konsumenternas valklokhets och välavvägda

²² Det liknar en säregen *synekdoke* där delen inte bara övertar helhetens plats utan också är helheten. Det uppstod nyligen en väldig diskussion i massmedia, därför att en framstående feminist hade sagt att "män är djur". En storm i ett vattenglas, kan tyckas. Ordet "djur" som zoologiskt inkluderar "människan", skiljer sig samtidigt från henne. Krävs det en uttrycklig skillnad så får man börja tala om "odjur".

²³ "Soldater: från dessa pyramiders höjd 40-århundraden ser på er."

behov som om han vore personligt bekant med dem. Reklambreven inleds numera med mottagarens förnamn, för att det ska låta mer familjärt. Samma kutym finner man numera vid oväntade telefonsamtal från försäljare. De frågar efter ens make eller maka genom förnamnet, som om de vore kompisar med varandra.

Reklambrev, telefonpåstötningar och annonser kan följas av ett erbjudande att köpa en viss vara eller tjänst. Men ofta avstår skriftliga meddelanden från uttalade uppmaningar till "handlande", medan telefonkontakter bara frågar om man är intresserad av det ena eller det andra. Man nöjer sig ibland med att tala om det förnäma i erbjudandet och låter den presumtiva kunden avgöra själv. Detta visar dock hur nära epidiktiska fraser och handlingsavgörande diskurser ligger från varandra. I många fall handlar det om att få åhöraren eller läsaren att inta en positiv inställning till någon eller något som beskrivs som förträffligt, billigt, bekvämt, etc., vilket bär den utvärderande diskursens kännetecken.

Renodlade epidiktiska uttalanden kan också bestå av nedsättande uttalanden om någon eller något. Att svärta ner eller presentera i mörka ordalag, baktaleri, invektiv och smutskastning är ofta förekommande former av epidiktiska uttalanden. Vilket indirekt eller outtalat innebär ett slags avrådande och kan återigen ha en diskurstypsöverskridande funktion. De två positiva begreppen *docere* och *delectare*, lära och behaga, borde därför kompletteras med deras motsatser: vilseleda och förarga.

Påståendet om att retoriken ska studera hur människor övertygar eller övertalar varandra är bara delvis riktigt. Att varje tal försöker påverka, det är sant. Men påverkan kan gå i många olika riktningar: provocera, irritera, förbrylla, etc. Ibland tar vi till en diskurs främst för att reda ut vad vi själva står för. Diskursen hjälper oss att få klarhet. Innehåll och form är så starkt förknippade med varandra att vi behöver utveckla våra tankar i tal för att veta vad vi egentligen tycker och tänker.

Slutsatser

Jag har nu försökt ifrågasätta huruvida en uppvisande diskurs ska kunna ställas i paritet med de två övriga. Att utvärdera det gjorda och att rådgöra om handlingsval är två retoriska motiv som kan förekomma eller saknas. De är inte nödvändiga. Men utan ett val av uttrycksformer som visar talarens inställning och predisponerar mottagaren för en viss uppfattning om något eller någon, finns överhuvudtaget inget yttrande. Den s. k. demonstrativa diskursen tycks då vara allestädes nödvändig och omfatta alla de retoriska resurserna. Den utgör diskursens FRAMSTÄLLNING. *Genus demonstrativum* är retoriken, således inget genus i egentlig bemärkelse. Det omfattar alla genrer. Det handlar om samtliga val av tema eller topik, argument och uttryck (metaforval, t ex). Och det behöver inte bestå av överdrivna ord och utläggningar (*amplificatio*). Att välja dämpande eller neutraliserande uttryck är också ett sätt

att visa och påverka²⁴. Att det bakom själva valet av ordet föreligger en legitimerande resp. en fördömande avsikt visar återigen svårigheten att få renodlade diskurstyper. Påverka handlingar gör man inte bara genom att tala om vad som bör göras. Det räcker med att tala om att något är bra eller dåligt. Men viljan är fri: *Meliora video proboque, deteriora sequor*, som det hette. Vilja och beslut är inte heller detsamma.

Att identifiera det gamla *genus demonstrativum* med framställningsformen i allmänhet skapar dock ett nytt kalejdoskopiskt samband (som jag kallat det). Ty "framställning" och *elocutio* kan tyckas uttrycka samma sak, men är kanske snarare "två infallsvinklar från vilka man betraktar samma sak", för att ånyo använda Lindhardts ord på ett nytt ställe. Varje retoriskt begrepp, när det är äkta, visar ett janusansikte. *Elocutio* är framställningssättet, den utåtriktade ytan av något som har sin inre grund i *inventio*, vars täta samhörighet också påtalas av Lindhardt²⁵. För mig ter sig det hittills kallade *genus demonstrativum* som *elocutio*s insida, dess förbindelse med meningen eller, om man så vill, med *inventio* och dess olika ingredienser. Ett äkta samband mellan *elocutio* och dess meningsgrund, mellan *res* och *verba*, skapar *eloquentia*. Detta är dock fallet endast när de retoriska begreppen också är – som jag sade tidigare – äkta. Ty retoriken råkade, under drygt 200 år, ut för en förflackande tillvaro, då *elocutio* inte hade med meningen att göra utan utgjordes av tomma fraser, ytlig dekoration och oärlig smörja. *Elocutio* ledde då inte till någon egentlig *eloquentia*. Det var detta som fick retoriken att komma i vanrykte och förorsakade dess begreppsliga sönderfall.

Min slutsats är dock att den traditionella retorikapparaten behöver ses över, om vi ska få Retoriken att fungera som det moderna studieämne som det nu håller på att bli. Retoriken låg i träda under alltför lång tid och vårt tänkande lyder fortfarande i alltför stor utsträckning under det positivvetenskapliga tänkandets och ordbehandlings hegemoni och sedvänja. När retoriken, under andra hälften av 1900-talet återupptäckts och ånyo uppvärderats finner vi en föråldrad och rostig verktygslåda, en begreppsapparat som behöver rengöras, lagas och anpassas till vår nutida kunskapsnivå och kunskapsbehov. Att bara kasta den gamla begreppsapparaten över ända och skapa nya metodologiska system vore att kasta bort barnet med badvattnet och göra sig av med viktiga erfarenheter och arbetsvanor. När semiotiken och olika moderna diskursteorier konkurrerar med retoriken är det angeläget att förstärka retorikens "uthållighet" och vederhäftighet.

Jag lutar åt den uppfattning att det kan vara vanskligt att fortsätta tala om genrer eller diskurstyper. Det som finns är diskursiva funktioner eller tillämpningar, som får var sitt specifika uttryck på olika sätt. Samtidigt som jag tar bort den traditionella epidiktiska

²⁴ En känd minister i Sverige kallade, för en tid sedan, sin statskassfinansierade middag tillsammans med ett antal personer för "arbetsmiddag", medan pressen envisades med att benämna arrangemanget "kräftska".

²⁵ Op. cit s. 103. Enligt *Retorisk handbok* (nämnt i fotnot 3) handlar *elocutio* om "att få åhörarna att lyssna aktivt". Jag bestrider delvis detta och vill uttrycka det annorlunda: *Elocutio* ska vara att uttrycka sig så att åhörarna tar till sig meningen och förstår (oavsett om de håller med eller inte).

diskurstypen låter den vetenskapliga diskursen träda in som en ny tredje. Om vi ska tala om diskursiva funktioner eller typer så vore det lämpligt att skilja mellan dessa tre: den utvärderande, den handlingsövervägande och den vetenskapligt klargörande.

Det hitintills kallade *genus demonstrativum* (epidiktisk) skulle jag således vilja betrakta som diskursens framställningsform i största allmänhet, omfattande samtliga diskursformer. Det är på tiden (och det saknas inte dem som sett det) att vetenskapens speciella sätt att hantera diskursen och språket betraktas som lika underordnad retoriken som politiken och domstolsväsendet. Varför skulle det vara på annat sätt? Är kanske inte vetenskapen en språklig konstruktion som har till syfte att få fram övertygande slutsatser?²⁶

José Luis Ramírez

Fil dr. i samhällsplanering och professor i humanvetenskaplig handlingsteori (SLU). I flera år har han bedrivit retorikutvecklingskurser vid Södertörns högskola. Han har publicerat ett stort antal artiklar om retorik både i Sverige, i Spanien och i Latinamerika.

²⁶ Alexandriaskolan och den arabiska aristotelismen (al-Farabi) inkluderar såväl Topiken som Dialektiken, Retoriken och Poetiken i den aristoteliska *Organon*. Den europeiska traditionen lät Retoriken stå utanför och skapade en allvarlig kulturell blind fläck.